

Onderzoek naar de opleiding en het functioneren van leraren

Inleiding op het themanummer

D. Beijaard

Verschuiving in het onderzoek van het onderwijzen

Tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw was het onderzoek naar de opleiding en het gedrag van leraren overwegend empirisch-analytisch van aard. Dit onderzoek was sterk behavioristisch ingekleurd en het primaat lag duidelijk bij de theorie. Een voorbeeld van dergelijk onderzoek is het zogenoemde 'proces-product onderzoek': centraal staat de relatie tussen een bepaald gedragskenmerk van de leraar in de klas (het proces) en de leerwinst bij leerlingen (het product). Het gedrag van de leraar wordt bestudeerd door middel van observaties, de leerresultaten van leerlingen worden gemeten met behulp van toetsen. Dit type onderzoek heeft geleid tot een reeks van effectief gebleken leerkrachtgedragingen, bijvoorbeeld met betrekking tot het presenteren van leerstof en het stellen van vragen (vgl. Rosenshine & Stevens, 1986). Aangenomen wordt dat leraren goed lesgeven wanneer zij die gedragingen beheersen en in praktijk brengen.

De laatste jaren is de belangstelling voor proces-product onderzoek om uiteenlopende redenen afgenomen. Al in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw groeide het besef dat (ook) onderzoek moest worden gedaan naar aan het gedrag van leraren ten grondslag liggende cognities. Vanuit een cognitief perspectief werd in die tijd overwegend onderzoek gedaan naar beslissingen van leraren tijdens de planning en uitvoering van lessen (vgl. Clark & Peterson, 1986). Deze cognitieve wending in het onderzoek ging gepaard met hevige discussies tussen 'cognitie-onderzoekers' en 'gedragsonderzoekers'. De verschillende theoretische perspectieven, inclusief methodologische uitgangspunten die daarbij hoorden, leken onoverbrugbaar. Vaak spitsten de discussies

zich toe op de uiteindelijk oneigenlijke tegenstelling tussen kwantitatief en kwalitatief onderzoek.

Op dit moment wordt het meeste onderzoek naar de opleiding en het functioneren van leraren verricht vanuit een cognitief perspectief. Aanvankelijk werden vanuit dit perspectief vooral denkprocessen bij leraren bestudeerd. Momenteel ligt het accent op het in kaart brengen van de kennis van leraren van belangrijke aspecten van hun eigen onderwijspraktijk. Deze kennis wordt doorgaans aangeduid met de term praktijkkennis (vgl. Verloop, 1995). Het onderscheid tussen kwantitatief en kwalitatief onderzoek speelt nagenoeg geen rol meer, hoewel momenteel het meeste onderzoek naar de praktijkkennis van leraren kwalitatief van aard is. In vergelijking met het eerder genoemde, op empirisch-analytische leest geschoeide proces-product onderzoek zijn ook de pretenties van het huidige onderzoek naar de opleiding en het functioneren van leraren veranderd. Het gaat niet langer om het vinden van algemene wetmatigheden die, ongeacht de situatie, voor iedere leraar zouden moeten gelden. Onderzoekers hebben uiteraard nog steeds ten doel bij te dragen aan wetenschappelijke theorievorming, maar onderkennen dat deze theorie niet kan voorschrijven hoe er in de praktijk door leraren gehandeld moet worden. Onderkend wordt dat in de praktijk veel relevante kennis aanwezig is waarnaar onderzoek moet worden gedaan. Aangenomen wordt dat de resultaten van dit onderzoek deel kunnen gaan uitmaken van de reeds bestaande wetenschappelijke theorie, respectievelijk de kennisbasis die van belang is voor het functioneren van leraren. Als zodanig kan het onderzoek naar praktijkkennis van leraren bijdragen tot een voor de praktijk meer herkenbare kennisbasis en dus tevens bijdragen tot de overbrugging van de kloof die er bestaat tussen theorie en praktijk inzake het leraarsberoep.

Deze opvatting zien we terug in de wijze waarop in het onderzoek recht wordt gedaan aan de kennis van leraren (in opleiding) die aan het onderzoek deelnemen: de instrumenten voor het verzamelen van data zijn dusdanig geconstrueerd dat als het ware veel ruimte aanwezig is voor inbreng vanuit de praktijk. Naast veranderingen in kennisclaims spelen op de achtergrond ook ethische overwegingen hierbij een rol: het is onjuist scholen louter en alleen te zien als 'data-fabrieken' en leraren als producenten van data. In zekere zin is sprake van twee culturen, de onderzoek- en de onderwijscultuur, die meer dan voorheen op voet van gelijkwaardigheid samenwerken en van elkaar profiteren. Daarmee wordt in het Nederlandse taalgebied een trend gevolgd die zich met name in de Angelsaksische landen al geruime tijd geleden heeft ingezet.

Het huidige onderzoek naar de opleiding en het functioneren van leraren is niet eenduidig te karakteriseren, zoals bijvoorbeeld wel mogelijk was bij het eerder genoemde procesproduct onderzoek. Zo wordt het begrip 'praktijkkennis' door onderzoekers vaak zeer uiteenlopend gedefinieerd en betrokken op zeer uiteenlopende onderwerpen (bijvoorbeeld op onderdelen van het vakgebied waarin men lesgeeft, op de relatie met leerlingen of op leerlingen met leerproblemen). Ook wordt deze kennis momenteel onderzocht vanuit diverse disciplinaire achtergronden. De onderzoeken waarvan in dit themanummer verslag wordt gedaan, passen in dit beeld. Evenals het meeste onderzoek dat momenteel naar de opleiding en het functioneren van leraren wordt verricht, kenmerken ze zich door kleinschaligheid wat betreft het aantal bij het onderzoek betrokken leraren, het gebruik van meer dan één onderzoeksinstrument en veel ruimte voor inbreng van de deelnemers aan het onderzoek.

De bijdragen in dit nummer

Dit themanummer bevat vier artikelen die alle aansluiten bij recente internationale ontwikkelingen in het onderzoek naar zowel de opleiding van leraren als het functioneren van leraren in de onderwijspraktijk. Wat betreft het perspectief van waaruit de artikelen geschreven zijn, kan grofweg de volgende tweedeling wor-

den gemaakt. In de eerste twee artikelen staat het cognitief perspectief centraal: verslag wordt gedaan van onderzoek naar subjectieve theorieën respectievelijk praktijkkennis van leraren met betrekking tot bepaalde aspecten van hun dagelijks functioneren. De beide andere artikelen benadrukken vooral de niet-cognitieve of niet-rationele kant van het (leren) onderwijzen. Behoeften, gevoelens, emoties en dergelijke bepalen mede waarom een leraar op een bepaalde wijze handelt; beargumenteerd wordt dat, aanvullend op het onderzoek naar cognities van leraren, onderzoek hiernaar eveneens nodig is om een adequaat beeld te verkrijgen van het functioneren van leraren.

In dit nummer komen eerst de studies die zijn verricht vanuit een cognitief perspectief aan bod. Het artikel van Ballet, Kelchtermans, Berens en Janssen handelt over het ingroeien van beginnende leraren in de school als organisatie. Aan het onderzoek namen 14 leraren van Vlaamse basisscholen deel. Centraal in het onderzoek staat de subjectieve betekenis die de leraren geven aan hun eigen ervaringen gedurende hun periode als beginnende leraren. Voor de bestudering van deze ervaringen zijn twee theoretische invalshoeken gecombineerd, namelijk de biografische en de micropolitieke invalshoek. Bij de eerste invalshoek ligt het accent op het professionele zelfverstaan, bij de tweede invalshoek gaat het om het functioneren in de school als organisatie, met bijzondere aandacht voor de belangen die het denken en handelen van de leden van de organisatie bepalen. Analyse van vragenlijst- en interviewdata laat zien dat beginnende leraren in het basisonderwijs diverse categorieën van professionele belangen in de school nastreven. Deze categorieën worden in het artikel uitvoerig toegelicht aan de hand van data en concrete uitspraken van de leraren die aan het onderzoek hebben deelgenomen. Uit het onderzoek blijkt dat met de micropolitiek een belangrijke problematiek met betrekking tot het ingroeien van beginnende leraren in een school wordt aangeboord. Een en ander heeft, aldus de auteurs, gevolgen voor zowel de opleiding van leraren als de begeleiding van beginnende leraren in scholen.

Het artikel van Meijer, Verloop en Beijaard doet verslag van een onderzoek naar praktijkkennis van talen-docenten op het gebied van tekstbegripsonderwijs in de bovenbouw van het

vwo. Verslag wordt gedaan van een belangrijk deel van het promotie-onderzoek van eerstgenoemde auteur (Meijer, 1999). Het onderzoek sluit aan bij het algemene uitgangspunt dat ten grondslag ligt aan onderzoek naar praktijkkennis van leraren, namelijk dat inzicht in deze kennis kan bijdragen tot een adequate en realistische definiëring van een professionele kennisbasis met betrekking tot het onderwijzen. Aan het onderzoek namen 13 ervaren docenten deel. De praktijkkennis van deze docenten werd in kaart gebracht met behulp van een semi-gestructureerd interview, een 'stimulated recall' interview en een 'concept mapping' taak. In een drietal stappen werden de data geanalyseerd. In het artikel worden de resultaten van deze analyses beschreven. Allereerst komen belangrijke categorieën met betrekking tot tekstbegrip onderwijs aan de orde. Vervolgens worden relaties tussen de categorieën beschreven in termen van veel voorkomende patronen. Combinaties van aangetroffen patronen resulteren uiteindelijk in een typologie van praktijkkennis met betrekking tot tekstbegrip onderwijs. De gevonden overeenkomsten maar vooral ook de verschillen in de praktijkkennis van docenten hebben onder andere gevolgen voor discussies over het professionele gehalte van het leraarsberoep. Beargumenteerd wordt voorts dat zowel de resultaten van het onderzoek als de gehanteerde instrumenten voor de verzameling van de data bruikbaar zijn in de opleiding van leraren.

De beide andere artikelen benadrukken, zoals gezegd, de niet-cognitieve of niet-rationele kant van het (leren) onderwijzen. Het artikel van Dolk, Korthagen en Wubbels gaat over het denken en handelen van leraren in onmiddellijke onderwijssituaties. In zo'n onmiddellijke situatie zijn perceptie en analyse van de situatie en de beslissing over handelen vrijwel niet te (onder)scheiden. Onmiddellijk onderwijsgedrag is vaak niet-intentioneel en vindt meestal onbewust plaats. In het artikel wordt een model gepresenteerd waarmee kan worden beschreven hoe waarneming tijdens het onderwijzen via interne processen tot onmiddellijk onderwijsgedrag leidt. Bij deze interne processen speelt een conglomeraat van behoeften, waarden, gevoelens, gedachten, betekenissen en handelingstendensen een rol. Voor de aanduiding van dit dynamisch geheel gebruiken de

auteurs de term 'Gestalt', het grondniveau dat als het ware zorgt voor de aansturing van onmiddellijk onderwijsgedrag. Daarnaast worden nog twee andere niveaus onderscheiden, namelijk het schema- en het theorieniveau. Beide laatstgenoemde niveaus spelen een rol wanneer sprake is van bereflecteerd onderwijsgedrag. In het artikel worden tevens de relaties tussen deze drie niveaus beschreven. Sprake is van een conceptueel artikel; belangrijke elementen ervan liggen ten grondslag aan het proefschrift van Dolk (1997). Het Gestaltmodel is zowel bruikbaar bij de scholing van docenten als bij onderzoek naar het functioneren van leraren.

Het artikel van Swennen, Jörg en Korthagen is eveneens gebaseerd op de gedachte dat naast cognitieve aspecten allerlei andere aspecten een rol spelen bij het leren onderwijzen. In het artikel wordt verslag gedaan van onderzoek naar 'concerns' en veranderingen van 'concerns' bij aanstaande leraren van de PABO. Op verschillende momenten tijdens het eerste opleidingsjaar werden de 'concerns' van 37 studenten onderzocht. Hiertoe zijn twee instrumenten gebruikt: een lijst met 16 items die door de studenten gerangordend moesten worden en tekeningen die de studenten maakten over hoe zij zichzelf zagen in relatie tot hun stages. Bij zes studenten is nog een aanvullend interview afgenomen. Uit de resultaten blijkt dat studenten vooral 'concerns' hebben over zaken die volgens hen de kern van het onderwijs betreffen, namelijk de leerlingen, de sfeer in de klas en het leerlingen iets leren. Naast de inhoudelijke resultaten zijn ook de gehanteerde onderzoeksinstrumenten van belang. Het betreft instrumenten op grond waarvan redelijk betrouwbare en valide uitspraken kunnen worden gedaan over 'concerns' en veranderingen daarin gedurende een langere periode. Als zodanig is sprake van instrumenten met (op termijn) een grote praktische bruikbaarheid voor lerarenopleiders.

Literatuur

- Clark, C., & Peterson, P. (1986). Teachers' thought processes. In M.C. Wittrock (Ed.), *Handbook of research on teaching* (pp. 255-296). New York: Macmillan.

- Dolk, M. (1997). *Onmiddellijk onderwijsgedrag. Over denken en handelen van leraren in onmiddellijke onderwijssituaties* (dissertatie). Utrecht: WCC.
- Meijer, P.C. (1999). *Teachers' practical knowledge. Teaching reading comprehension in secondary education* (dissertatie). Leiden: ICLON - Universiteit Leiden.
- Rosenshine, B., & Stevens, R. (1986). Teaching functions. In M.C. Wittrock (Ed.), *Handbook of research on teaching* (pp. 376-391). New York: Macmillan.
- Verloop, N. (1995). De leraar. In J. Lowyck & N. Verloop (Red.), *Onderwijskunde: Een kennisbasis voor professionals* (pp. 108-150). Groningen: Wolters-Noordhoff.